

СҮЙЛӨМДҮН СТРУКТУРАЛЫК ТАБИЯТЫ

СТРУКТУРНАЯ ПРИРОДА ПРЕДЛОЖЕНИЯ

STRUCTURAL NATURE OF THE SENTENCE

Аннотация: Кыргыз тил илиминде сүйлөмдү структуралык багытта изилдөө иштери кийинки мезгилдерде гана колго алына баштады. Сүйлөмдүн семантикалык-структуралык өзгөчөлүгүн аныктоо иши тикеден-тике аны уюштуруучу семантикалык компоненттердин өз ара карым-катыштарынын мүнөзүн иликтөөгө тыгыз байланыштуу. Бул макалада сүйлөмдүн структуралык-семантикасы аны изилдөөнүн зарылдыктары, андагы семантикалык компоненттердин мүнөз өзгөчөлүктөрүн салыштырып сыпаттоо ыкмасында жалпы көрсөтүлдү.

Түйүндүү сөздөр: Сүйлөм, структуралык семантика, семантикалык компонент, салттуу синтаксис, семантикалык катыш, тил илими, сүйлөм түрлөрү, синтаксистик категория, ой жүгүртүү, сигникатив, грамматика.

Аннотация: Автором рассматриваются исследования по структурному направлению предложения в кыргызском языкознании, которое началось с недавних времен. Определения семантико-структурной особенности предложения тесно связаны с исследованием характера взаимоотношений организующих его семантических компонентов. В данной статье рассматривается необходимость исследования, структурная семантика предложения, а также идей сравнения характерной особенности семантических компонентов.

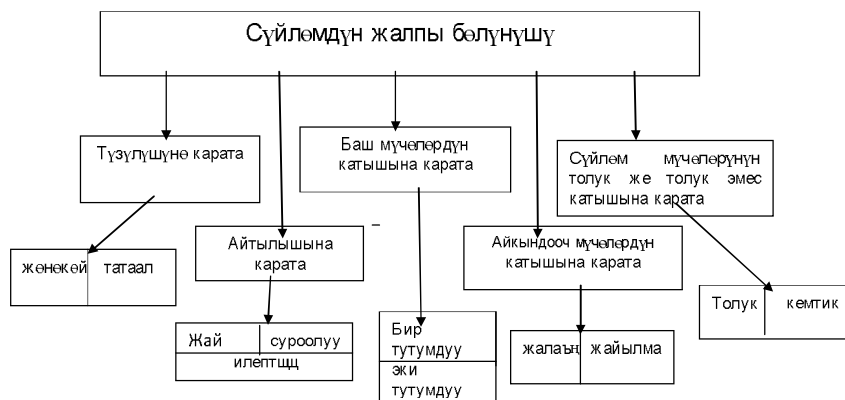
Ключевые слова: Предложение, структурная семантика, семантический компонент, традиционный синтаксис, семантическое отношение, языкознание, виды предложения, синтаксическая категория, мышление, сигникатив, грамматика.

Annotation: Studies on the structural direction of the proposal in Kyrgyz linguistics began lately. The definitions of the semantic and structural features of a sentence are closely connected with the study of the nature of the relationship between the semantic components that organize it. This article discusses the need for research on the structural semantics of the sentence, as well as ideas for comparing the characteristic features of semantic components.

Keywords: Sentence, structural semantics, semantic component, traditional syntax, semantic relation, linguistics, types of sentence, syntactic category, thinking, signature, grammar.

Тилде ар түрдүү синтаксистик конструкциядагы сүйлөмдөр колдонулат. Алар терминдик бир түшүнүктү шарттаганы менен, грамматикалык түзүлүшү, түрлөрү, сүйлөм мүчөлөрүнүн катышы, сүйлөмдүн айтымдык өзгөчөлүктөрү, структуралык семантикасы боюнча айырмаланып турушат. Ушундан улам, салттуу синтаксистеги сүйлөмдөр түзүлүшү боюнча **жөнөкөй** жана **татаал**; айтылыш мааниси боюнча **жай**, **суроолуу**, **илептүү**; жөнөкөй сүйлөмдөр баш мүчөлөрдүн катышы боюнча **бир тутумдуу** жана **эки тутумдуу**; айкындооч мүчөлөрдүн катышы же катышпай турушуна карата **жалаң** жана **жайылма**; сүйлөм мүчөлөрүнүн толук катышы же кемип колдонушуна карата

толук же кемтик сүйлөмдөр болуп бөлүнөт. Муну шарттуу түрдө төмөндөгүдөй схема менен көрсөтүүгө болот:

Бул-сүйлөмдүн жалпы классификациясы, албетте, тил илиминде сүйлөмдүн түрлөрүнүн, типтеринин, түзүлүшүнүн жана башка ички табият өзгөчөлүктөрүнө жараша дагы-дагы түрлөргө бөлүштүрүлүп жүргөндүгү белгилүү.

Кыргыз тили илиминде эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр жалпы эле сүйлөм табиятынын негизин түзүп турат. Сүйлөмдүн бул түрүнүн негизги белгиси болуп ээ менен баяндооч эсептелет да, алар туюндурулуп жаткан маани-мазмунду билдирүүдө, кабарлоодо, баяндоодо жана жыйынтыктоодо грамматикалык башкы каражаттар катары милдет аткарышат. Ошондой болсо да, сүйлөм табиятынын татаалдыгына ылайык, дайыма эле ээ менен баяндоочтун сөзсүз түрдө катышып турушу талап кылына бербейт. Мындан ойду билдирүүдө синтаксистик ар кыл конструкциядагы сүйлөмдөр колдонуларын байкоого болот. Кандай болгон шартта да, дал ушул түркүн түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн баштапкы ядросун эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр түзүп турат. Бул тууралуу проф. А.Жапаров: «Эки тутумдуу сүйлөмдөр – синтаксистик категориялардын бардык түрлөрүн өз кучагына алып турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизги түрү. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бул түрүнүн структуралык базасын баш мүчөлөр, айкындооч мүчөлөр жана грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр түзөт. Ошондуктан жөнөкөй сүйлөмдөрдүн белгиленген түрүндө, бир жактан, аталып өтүлгөн синтаксистик категориялардын табиятын аныктоо, айкындоо иштери камтылса, экинчи жактан, ал синтаксистик категориялардын өзгөчөлүктөрүнө жана ар кыл ыкмалар боюнча айкалышына, сүйлөмдө катышып турушуна, же катышпай турушуна жараша, эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн түркүн-түркүн формаларынын, түрлөрүнүн касиеттерин жана алардын калыптаныш процесстерин белгилөө иштери да тейленет, аныкталат» (1.75) деп белгилейт.

Адамдар ортосундагы байланыш – катышты, пикир алышууну ишке ашыруучу тилдик каражаттардын бири- сүйлөм. Анын табияты тутумундагы лексикалык каражаттары аркылуу гана аныкталбайт. Сүйлөм ойду билдирүүнүн тилдик каражаты болгондуктан, түздөн-түз ой жүгүртүү менен да ажырагыс байланышта турат. Тилдик аспектиден алып караганда, сүйлөмдүн көп кырдуу түзүлүштөрү, синтаксистик ар кыл конструкцияларда уюшулушу, маани туюндуруу мүмкүнчүлүктөрүнүн ар түрдүүлүгү, эксплициттик жана имплициттик мүнөзү анын табиятынын татаалдыгын шарттап турат. Ушундан улам, сүйлөм маселеси коммуникативдик - функционалдык, логикалык-грамматикалык, грамматикалык-семантикалык, структуралык-семантикалык, когнитивдик, психолингвистикалык жана башка багыттарда териштирүүгө алынууда.

Сүйлөм коммуникативдик семантикалык бирдик катары объективдүү чындыкка, ойлонуу категорияларына жана тилдик семантикага ээ болуп турат, башкача айтканда, дал ушул диалектикалык үч биримдикке шайкеш келүүгө тийиш. Объективдүү чындык белгилүү бир кырдаал менен байланыштуулукту ойлоону ой жүгүртүүнү, ал эми тилдик система предикативдүүлүктү билдирип турат. Ушул үч аспект сүйлөмдүн структуралык-семантикасын аныктоого мүмкүнчү-

лүк берет жана денотативдик сигнификативдик жана грамматикалык мааниге ээ экендигин көрсөтөт. Кийинки мезгилдерде сүйлөм маселеси номинативдик жана коммуникативдик бирдик катары иликтөөгө алынып, татаал структуралык түзүлүшкө ээ экендиги аныкталууда. Аны семантикалык аспектиден караганда, базалык тезис катары сыпатталат. Бул багытта Алисова Т.Б. (1971), Арутюнова Н.Д. (1980), Ахматов И.Х. (1983), Арват Н.Н. (1984), Гак В.Г. (1971), Падучева Е.В. (1974), Золотова Г.А. (1982), Москальская О.И. (1973) өндүү жана башка көптөгөн окумуштуулар өз көз караштарын, концепцияларын билдиришип, бир катар изилдөөлөрүн жаратышты.

Структуралык семантикада сүйлөм түпкү структура жана сырткы структураны түзсө, семантикалык структурасы түпкү структураны билдирет. Мында сүйлөмдүн элемент-бирдиктери, **субъект, предикат, объект, атрибутив, конкретизатор** түшүнүктөрү, алардын өз ара мамиле-катыштары, сүйлөмдүн семантикалык типтери каралат. Ошол эле учурда сүйлөм тутумундагы семантикалык функциясына карап, аларды дагы тереңдетип жиктештирүүгө болот. Түшүнүктүү болуш үчүн, маселен, **объект** түшүнүгүнүн семантикалык түпкү структурасына карата анын кыймыл-аракеттеги орду, башталышы жана бүткөн чеги, багыты, адресаты, психологиялык, физикалык абалдары жана башкалар көрсөтүлөт. Ушундан улам, семантикалык-компоненттердин ар биринин маанилик түрлөрү келип чыгат жана сүйлөм мазмунун туюндуруудагы функциялары тереңдетилип ачылат:

1. Акмат китеп окуду.

2. Акмат Асанга китеп окутту.

Бул эки сүйлөмдү салттуу грамматиканын алкагында талдасак; түзүлүшү боюнча экөө тең жөнөкөй сүйлөм, айтылыш мааниси боюнча жай сүйлөм. 1-жөнөкөй сүйлөмдөгү **Акмат-сүйлөмдүн ээси, окуду-баяндоочу, китеп-толуктоочу**; 2-жөнөкөй сүйлөмдөгү **Акмат** сөзү- сүйлөм ээси, **окутту-баяндоочу, китеп-толуктоочу, Асанга- толуктоочу**. Негизинен талдоо ушуну менен бүтөт. Мындай талдоо менен сүйлөмдүн структуралык семантикасын, сүйлөм мүчөлөрүнүн семантикалык функцияларын аныктоого болбойт. Бул сүйлөмдөрдү структуралык-семантикалык аспектиде карай турган болсок, экөө тең жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө уюшулганы менен, семантикалык моделдери, компоненттери, алардын аткарган кызматтары жана маанилери боюнча олуттуу айырмачылыктарга ээ.

Акмат китеп окуду биринчи сүйлөмүн структуралык-семантикалык аспектиде карай турган болсок, мында маанилик субъект – **Акмат**. Ал сүйлөмдүн структурасындагы негизги семантикалык компонент болуп саналат жана анын табияты предикат аркылуу аныкталат. Субъект салттуу грамматикадагы сүйлөмдүн ээси менен шарттуу түрдө дал келет, анткени тилде, кепте ар түрдүү синтаксистик конструкциялардагы сүйлөмдөр колдонулгандыктан, айрым сүйлөм структураларында субъект түшүнүгү ээ түшүнүгүнүн милдетин аткармай калышы мүмкүн. Субъект компоненти сүйлөмдүн синтаксистик-семантикасына ылайык ар кыл маанилерге ээ болуп, ошого жараша тиешелүү функцияларды аткарат. Натыйжада семантикалык субъекттин бир канча түрлөрү белгиленип

жүрөт: кыймылдын субъектиси, ал-абалдын субъектиси, себептин субъектиси, орундун субъектиси, кептин субъектиси, заттын субъектиси жана башка. Бул сүйлөмдөгү Акмат сөзү конкреттүү заттын субъектиси катары келди, аталыштык мааниде турат, кыймыл-аракеттин түздөн-түз аткаруучусу. Сүйлөмдүн структуралык-семантикасында негизги сөз Акмат болгондуктан, семантикалык субъект катары, сүйлөмдөгү мазмунду, ойду билдирүүнүн, кабарлоонун башталышы болуп саналат. Бул сүйлөмдөгү Акмат субъектиси болбосо, китеп жана окуду жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес. Анткени китеп окуу Акмат тарабынан ишке ашырылып жатат, Акмат жөнүндө сөз болуп жатат. Ал эми субъектинин маңызын, сүйлөм структурасындагы семантикалык табиятын предикат аныктап турат. Сүйлөмдүн предикаты – окуду. Предикат түшүнүгү да белгилик касиетке ээ, анын белгилик касиетин предикаттык эмес белгилер менен болгон карым-катышынан көрүүгө болот. Предикат да сүйлөмдүн структуралык семантикасында негизги компонент катары белгилүү. Карачай-балкар тилинин жөнөкөй сүйлөмдөрүн структуралык семантикада изилдөөгө алган И.Х.Акматов предикатты аныктоодо анын 24 түрүн бөлүп көрсөткөн: кыймыл-аракеттин предикаты, ал-абалдын предикаты, мамиле предикаты, кабыл алуу предикаты ж.б. (2.86) Анын функционалдык диапозону абдан кеңири. Ал субъект, объект, конкретизатор, семантикалык компоненттери менен тыгыз карым – катышта келет. Мындай шарт анын көп кырдуулугун аныктайт. Бул сүйлөмдөгү окуду этиш сөзү предикат болуп саналат. Ал салттуу грамматикадагы баяндооч мүчөгө шарттуу түрдө туура келет да, тек гана Акматтын окугандыгын маалымдады. Ал эми сүйлөмдүн структуралык семантикасында окуду предикаты Акмат субъектисинин кыймылдык абалын түздөн-түз билдирди. Мындан, биринчиден, кыймыл ар түрдүү болот деген түшүнүк келип чыгат, экинчиден, кыймылдын аткаруучусу да ар башка болушу мүмкүн, үчүнчүдөн, кыймылдын аткарылышы бир субъектиден сырткары, бир канча субъекти менен биргеликте, же бир субъектинин таасири менен экинчи бир субъект аркылуу жана башка формаларда аткарылышы ыктымал. Ошондой эле кыймыл кандай

шартта, кандай жагдайда, эмненин негизинде, кандай себептерге байланыштуу аткарылгандыгы же аткарылбагандыгы сүйлөмдүн структуралык семантикасында гана аныкталат.

Акмат китеп окуду сүйлөмдөгү китеп сөзү объект болуп саналат. Сүйлөмдүн структурасы субъект, объект, предикаттан уюшулду. Объект семантикалык компоненттердин бири катары сүйлөмдүн структурасына жараша ар кыл маанилик милдеттерди аткарат. Анын мүнөзү семантикалык предикат аркылуу аныкталат. Китеп объектиси аткарылуучу иш, ал Акмат субъектисинин ортосундагы семантикалык окуду предикаты аркылуу гана аныкталды.

Кийинки Акмат Асанга китеп окутуу деген сүйлөмдө деле субъект- Акмат. Арийне, 1-сүйлөмдөгү Акмат субъектиси менен 2- сүйлөмдөгү Акмат субъектиси структуралык-семантикалык аспектиден алып караганда, экөөнү бирдей түшүнүктөгү, бирдей милдеттеги семантикалык компоненттер катары кароого болбойт. Алсак, 1-сүйлөмдөгү Акмат субъектиси кыймыл-аракеттин түздөн-түз аткаруучусу болсо, 2-сүйлөмдөгү Акмат кыймыл-аракеттин түздөн-түз аткаруучусу эмес, аткаруучусу болуп саналат. Мында эки субъект катышты да, экинчи субъект катары келген Асанга сөзү кыймылдын түздөн-түз аткаруучусу болуп калды. Ошентсе да, эки сүйлөмдөгү кыймылды ишке ашыруучу субъектилер, тагыраак айтканда, 1-сүйлөмдөгү Акмат, 2-сүйлөмдөгү Асанга субъектилеринин кыймылды аткаруучу мүнөздөрү да бирдей эмес. 1-сүйлөмдөгү семантикалык субъект Акмат кыймылды өзү аткарды, 2-сүйлөмдөгү Асанга семантикалык субъектиси кыймылды экинчи бир субъектинин кийлигишүүсү менен аткарды. Сүйлөмдүн структуралык семантикасындагы компоненттердин мындай өз ара ички катыштары, механизмдери, милдеттери салттуу синтаксисте каралбайт.

Адабияттар

1. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси, -Ф., 1978.
2. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. -Нальчик, 1983.
3. Токтоналиев К., Токоев Т. Азыркы кыргыз тили. Синтаксис.-Б., 2015.